

Recuperació, dignificació i patrimonialització. Els espais de memòria de l'exili republicà a Catalunya i Occitània

MIQUEL SERRANO JIMÉNEZ

Museu Memorial de l'Exili (la Jonquera)
<https://orcid.org/0000-0002-6351-168X>

JORDI GAITX MOLTÓ

Arxiu Municipal de Santa Cristina d'Aro
<https://orcid.org/0000-0002-2783-1125>

Presentació: 15 nov. 2022 | Acceptació: 9 des. 2022 | Publicació: des. 2022

Citació recomanada: Serrano Jiménez, Miquel, i Jordi Gaitx Moltó. 2022. «Recuperació, dignificació i patrimonialització. Els espais de memòria de l'exili republicà a Catalunya i Occitània». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture* 10: 35–59. doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409583>.

Resum: Després d'introduir i contextualitzar la història de la creació i institucionalització dels diferents espais de memòria a Catalunya (Espanya) i a Occitània (França), en aquest article descriu i analitzem el contingut del «Repositori d'exili (1936–1945). Cercador de la Retirada i dels camps de concentració del sud de França», elaborat per al projecte «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió Pirineus Mediterrània (1936–1945)». Des de finals del segle xx, la tasca de determinades entitats memorialistes de la societat civil, impulsada per les lleis de memòria aprovades el 2007, ha permès posar en valor els projectes de senyalització existents, així com avançar substancialment en la instal·lació de textos explicatius en nous espais. Gràcies a tots aquests esforços, el repositori ha pogut recollir 359 espais de memòria de Catalunya i Occitània vinculats a l'exili republicà.

Paraules clau: espais de memòria, exili republicà, la Retirada, camps de concentració, Euroregió Pirineus Mediterrani, Catalunya, Occitània

Revival, Dignification, Patrimonialization. Sites of Memory of the Republican Exile in Catalonia and Occitania

Abstract: After introducing and contextualizing the history of the creation and institutionalization of the sites of memory in Catalonia (Spain) and Occitania (France), in this paper we describe and analyze the content of «Directory of the exile (1936–1945). Search engine of La Retirada and the concentration camps in southern France», created for the project «Memory and heritage of the exile in the Euroregion Pyrenees-Mediterranean (1936–1945)». Since the late 20th century, the work of certain memorialist associations, stimulated by the memory laws approved in 2007, has allowed to give value to current

labelling projects in sites of memory. Thanks to all these efforts, the directory was able to compile 359 sites of memory in Catalonia and Occitania related to the republican exile. *Keywords:* sites of memory, republican exile, La Retirada, concentration camps, Euroregion Pyrenees-Mediterranean, Catalonia, Occitania

Introducció

El projecte europeu «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió (1936–1945)», cofinançat per l'Euroregió Pirineus Mediterrània¹ i desenvolupat entre 2019 i 2021, ha creat un repositori per posar a l'abast de qualsevol usuari, amb el màxim de rigor acadèmic, informació relacionada amb l'exili, la Retirada i els camps de concentració a França entre 1936–1945.

El contingut inclòs en el «Repositori d'exili (1936–1945). Cercador de la Retirada i dels camps de concentració del sud de França» es pot agrupar per territoris —en el nostre cas, Catalunya i Occitània,² però també Balears i zones de fora de l'Euroregió, bàsicament de la resta d'Espanya i de França—, per municipis o per tipologies d'espais (de memòria, de patrimoni i d'investigació). A través d'aquest repositori és possible explorar sumàriament i amb detall, seleccionant, filtrant, restringint i creuant les cerques, els diferents i més rellevants espais de memòria, de patrimoni i d'investigació seleccionats pels historiadors i tècnics que han col·laborat en el projecte. S'hi poden aplicar filtres pel que fa al tipus d'espai, al territori, al municipi, a la seva tipologia o a l'any o anys al qual cada espai fa referència.

Quant als espais de memòria catalans i occitans, en què centrem el nostre article, i primerament en relació amb la retirada per terres catalanes, hi trobem ressenyades seus governamentals i institucionals, seus militars

1 Aquest projecte es pot consultar en línia, en versió catalana i francesa, al web de la Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònoms i Locals: <https://euroregio.pisunyer.org/ca/cercador>. El projecte va començar el gener del 2020 a partir d'un equip interdisciplinari i transfronterer encapçalat per la Fundació Carles Pi i Sunyer amb la col·laboració de la Universitat de les Illes Balears, l'Université Toulouse Capitole, el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera, el Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies de la Universitat Autònoma de Barcelona, les Archives Municipales d'Agde, la Universitat de València i altres historiadors, arxivers i especialistes de l'àmbit català, espanyol i francès.

2 Amb Occitània ens referim a la regió Occitanie, fins el 2015 formada per Llenguadoc-Rosselló (Languedoc-Roussillon) i Migdia-Pirineus (Midi-Pyrénées), que inclou els departaments d'Arieja (Ariège; 09), Aude (11), Avairon (Aveyron; 12), Gard (30), Alta Garona (Haute-Garonne; 31), Gers (32), Erau (Hérault; 34), Òlt (Lot; 46), Losera (Lozère; 48), Alts Pirineus (Hautes-Pyrénées; 65), Pirineus Orientals (Pyrénées-Orientales; 66), Tarn (81) i Tarn i Garona (Tarn-et-Garonne; 82).

i de les forces de seguretat, dipòsits d'art, centres militars, presons, ponts volats i ports de partida. Pel que fa als territoris d'arribada —en terres occitanes i nord-catalanes—, s'hi inclouen passos de frontera, ports d'arribada, llocs de control, camps de concentració, dipòsits de vehicles i d'armament, centres de recollida i de refugi, camps de repatriació, centres de redistribució, hospitals, centres sanitaris, centres d'allotjament, centres maternals, camps de càstig, presons, cementiris, fosses i tombes concretes. En determinades ocasions, aquestes espais de memòria prenen la forma de memorials de diversos tipus, com ara esteles funeràries, escultures, monòlits, faristols, panells, plaques, llambordes o itineraris senyalitzats.

Tocant als espais de patrimoni i d'investigació, s'hi especifiquen arxius municipals, arxius públics, arxius privats, biblioteques municipals, biblioteques públiques, biblioteques universitàries, hemeroteques, museus, centres d'interpretació, fundacions, centres d'estudis, col·lectius de recerca i webs.

Espais de memòria a Catalunya

Durant els darrers vint anys ha tingut lloc un avenç rellevant en el tractament de la història recent: s'han obert diversos centres d'interpretació sobre esdeveniments rellevants de la història del segle xx, com la Guerra Civil i l'exili republicà, i s'han valoritzat molts espais memorials a través de senyalitzacions i panells informatius gràcies a la iniciativa de l'Administració pública i de les associacions memorialistes, que havien començat aquesta tasca amb l'inici de la Transició democràtica, a partir del 1977. En aquest sentit, a la dècada dels anys 2000–2010 van proliferar els projectes de senyalització i de creació d'espais memorials, sobretot després de l'aprovació de lleis de memòria al Parlament català³ i al Congrés dels

3 La Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic es va aprovar durant el primer mandat del president José Montilla (PSC). En l'article 54 de l'Estatut de Catalunya es determina que la Generalitat i els altres poders públics han de vetllar pel coneixement i el manteniment de la memòria històrica de Catalunya com a patrimoni col·lectiu que testimonia la resistència i la lluita pels drets i per les llibertats democràtiques. El Memorial Democràtic és l'organisme que dona resposta a aquest article de l'Estatut, una institució formada per diferents entitats i organismes amb la voluntat de recuperar la memòria històrica a Catalunya. Actualment s'està preparant una nova llei de memòria en l'àmbit català que n'actualitzarà i millorarà alguns aspectes.

Diputats⁴ a finals del 2007. L'Administració, doncs, a partir d'aquesta data va començar a donar més suport, complementar i fomentar les iniciatives i projectes fins llavors protagonitzats per associacions, historiadors i investigadors universitaris.

Aquest context el podem relacionar amb la reivindicació política i cultural a Catalunya dels anomenats “papers de Salamanca”, centrada en el retorn de la documentació espoliada als seus legítims propietaris pel règim franquista a conseqüència de l'ocupació iniciada el 1938. A escala internacional, també podem relacionar aquest context amb diverses reivindicacions memorialistes, com ara la instauració del Dia Internacional de la Memòria de les Víctimes de l'Holocaust el 2005 per l'Assemblea General de l'ONU, fet que va facilitar i va coincidir amb la històrica primera visita d'un president del Govern, José Luis Rodríguez Zapatero, al camp de concentració nazi de Mauthausen durant la commemoració dels cinquanta anys del seu alliberament, en reconeixement dels prop de deu mil republicans espanyols exiliats que van ser-hi internats entre 1940 i 1945.

A Catalunya, amb la creació del Memorial Democràtic de la Generalitat, també es van multiplicar els actes commemoratius, la difusió i les recerques locals i comarcals sobre la nostra història recent, i, a més, es van impulsar molts projectes de senyalització d'espais de memòria o de commemoració. Aquesta institució té per missió la recuperació, la commemoració i el foment de la memòria democràtica a Catalunya del període històric entre 1931 i 1980, que comprèn la Segona República, la Guerra Civil, la dictadura franquista i la Transició a la democràcia. El Memorial Democràtic ha posat especial èmfasi en la recuperació de la memòria de les víctimes per motius ideològics, de consciència, religiosos o socials, així com en la repressió perpetrada per la dictadura franquista a persones i

4 La «Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura», més coneguda com la “Llei de memòria històrica”, es va aprovar durant el primer mandat del president José Luis Rodríguez Zapatero (PSOE) i inclou el reconeixement de totes les víctimes de la Guerra Civil i de la dictadura franquista, a més d'avenços remarcables en diversos camps, com pel que fa a la retirada de simbologia franquista, les ajudes als represaliats, les fosses comunes, els judicis sumaris del franquisme, l'atorgament de la nacionalitat als brigadistes internacionals i als fills i nets d'exiliats, i la creació del Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca. Actualment s'està a punt d'aprovar una nova llei de memòria a escala espanyola que en renovi i perfeccioni algunes parts.

collectius, en l'exili i en la deportació. Entre altres projectes —relacionats amb la publicació, la difusió, la informació, la documentació, l'educació o la creació de bases de dades, fons i col·leccions (actualment sota el nom de Banc de la Memòria Democràtica)—,⁵ ja des de la seva fundació es va tenir especial interès a organitzar un Pla d'espais de memòria de Catalunya.

Precisament, el 2010, amb l'articulació de la Xarxa d'Espais de Memòria, coordinada pel Memorial Democràtic amb la col·laboració imprescindible d'entitats locals com ajuntaments i associacions memorialistes, es va crear l'estructura necessària per promoure, recuperar, senyalitzar, difondre i mantenir un gran nombre d'espais memorials en el marc de la creació i implantació de polítiques públiques de recuperació de la memòria democràtica.

Memorial de la Retirada al camí de ronda de Llançà. Foto: MUME

⁵ El Banc de Memòria Democràtica es pot consultar en línia al web de la institució (<https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/>) i a través del seu cercador (<https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/>).

Aquesta Xarxa d'Espais de Memòria té l'objectiu d'explicar, recuperar, senyalitzar i museïtzar indrets i vestigis materials i immaterials de l'àmbit català relacionats amb aquest llarg període cronològic que cobreix cinc dècades, entre els anys trenta i vuitanta. Les diferents actuacions o espais integrants estan vinculats a quatre àmbits o períodes històrics diferents: la Segona República, la Guerra Civil, la frontera i l'exili, i la lluita antifranquista i recuperació democràtica. Aquests espais els podem classificar, també, segons tipologies: els agrupem en patrimoni *in situ*, centres d'interpretació, monuments commemoratius, senyalitzacions a l'aire lliure i rutes o itineraris.

A l'esmentat repositori del projecte europeu encapçalat per la Fundació Carles Pi i Sunyer, es poden explorar més d'un centenar d'espais memorials a Catalunya, la majoria dels quals són senyalitzacions o panells informatius situats en diferents espais de memòria.

Entre els centres d'interpretació trobem el Museu Memorial de l'Exili (MUME), de la Jonquera; el Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939, d'Agullana (Empordà); l'Espai Cultural Cal Marquès (amb l'exposició permanent «La Retirada a la Vall de Camprodon»), al Ripollès; els centres d'interpretació dels espais de la batalla de l'Ebre —integrats al Consorci dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE)—, a les Terres de l'Ebre; la Presó-Museu Camí de la Llibertat, de Sort; el Centre d'Interpretació de la Guerra Civil i la Postguerra, de la Vall de Cardós (Pallars Sobirà), i el Museu del Maquis, de Castellnou de Bages.

El MUME funciona des del 2007 i és un centre d'interpretació que combina el manteniment d'una exposició permanent —com a introducció a la història, a la dignificació i a la memòria de l'exili republicà i la lluita antifranquista—, amb una activa programació cultural d'exposicions temporals, actes commemoratius i presentacions de llibres, de projectes i d'espectacles de petit format. Darrerament, amb l'ajut de l'Ajuntament de la Jonquera, el MUME també ha posat en valor diversos búnquers construïts per l'Exèrcit espanyol entre 1943 i 1950 per defensar la frontera amb França en un moment de fort aïllament internacional de la dictadura franquista. Es tracta d'un projecte de defensa militar de gran abast i cost econòmic anomenat originàriament Organización Defensiva de los Pirineos, popularment conegut com a Línia Pirineus.

Sala «El llegat de l'exili» de l'exposició permanent del Museu Memorial de l'Exili (la Jonquera).

Foto: MUME

D'altra banda, el centre d'Agullana acull una exposició permanent sobre l'exili cultural català, i funciona des del 2015 gràcies a la iniciativa municipal i a un ajut europeu.

El centre d'interpretació de Camprodon, l'Espai Cultural Cal Marquès, establert en la part antiga de la població, des del 2019 acull exposicions temporals i mostra la col·lecció particular de restes d'armes trobades bàsicament a la Vall de Camprodon, als camins d'exili de l'Exèrcit republicà, per l'investigador Lluís Bassaganya.

En el cas dels espais de la batalla de l'Ebre, s'hi dediquen cinc centres d'interpretació: el de Batea (Hospitals de Sang), el de Vilalba dels Arcs (Soldats a les Trinxeres), el de Pinell de Brai (Veus del Front), el de la Fatarella (Internacionals a l'Ebre) i el de Corbera d'Ebre (115 Dies).

El centre de Sort, la presó-museu, té quinze anys d'existència com a espai divulgador de la memòria de la Guerra Civil i la Segona Guerra Mundial, de les rutes d'exili i evasió, i dels valors de la pau i la democràcia. Gestionat per l'Ajuntament de Sort, se centra en els milers d'evadits (entre seixanta i vuitanta mil, segons l'historiador Josep Calvet) que arribaren a Espanya durant la Segona Guerra Mundial, desafiant els elevats cims, les

condicions meteorològiques adverses i la vigilància a banda i banda de la frontera. La presó de Sort va ser, en molts casos, la destinació final dels qui creuaven els Pirineus i queien en mans d'una Espanya franquista i col·laboracionista amb el règim nazi.

El Centre d'Interpretació de la Guerra Civil i la Postguerra, a la Vall de Cardós, dona a conèixer informació sobre els conflictes bèl·lics que van tenir lloc al voltant dels Pirineus durant el segle xx i mostra diferents elements patrimonials que resten al territori arran de l'arribada de l'Exèrcit franquista a la vall, l'estancament del front i la repressió, que va provocar l'exili de molts habitants. A més, també s'hi han posat en valor els búnquers construïts pel règim franquista per fortificar la frontera.

El Museu del Maquis, a Castellnou de Bages, inaugurat inicialment l'any 2000, ha estat rehabilitat recentment amb una nova museografia i un nou audiovisual per esdevenir un equipament cultural de referència sobre el fenomen dels maquis a la Catalunya central. Al museu es fa un repàs històric de l'evolució de la lluita guerrillera a Catalunya durant la Guerra Civil i el franquisme, i s'aborda la vinculació dels maquis als moviments d'oposició al franquisme, la seva implicació en la Resistència francesa, la invasió de la Vall d'Aran l'octubre del 1944 i la lluita durant la Guerra Freda, quan les organitzacions comunistes i anarquistes van reconèixer la inviabilitat de l'acció guerrillera i aquesta va quedar a les mans d'uns quants lluitadors llibertaris. També s'explica com actuaven, on s'amagaven i com fugien els maquis a partir de les diferents rutes utilitzades a la Catalunya central per passar a França a través dels Pirineus. Finalment, es recorden alguns dels lluitadors més coneguts, com Ramon Vila i Capdevila *Caracremada*, el darrer maqui català i un dels lluitadors antifranquistes més coneguts, enterrat al cementiri que hi ha al costat del museu, sense oblidar els maquis anònims que van sacrificar la seva vida pels seus ideals socials i polítics.

La majoria d'aquests centres es van obrir al públic entre 2000 i 2010, coincidint amb l'eclosió del moviment social, polític i cultural de la reivindicació i recuperació de la memòria històrica. Tots estan vinculats a diferents espais de memòria i itineraris senyalitzats que hi ha a pocs quilòmetres.

Quant als itineraris, se'n descriuen disset, tots ells centrats en espais de la frontera pirinenca de Lleida i Girona. Del conjunt, en voldríem destacar alguns dels principals.

Per començar, hi ha itineraris sobre els espais que recorden l'intent d'invasió dels maquis a la Vall d'Aran l'octubre del 1944; inclouen la boca nord del túnel de Vielha, el port de la Bonaigua, el pont de Rei, Vielha i el seu cementiri, Canejan, Les, Es Bòrdes i el seu cementiri, Unha, Bagergue, Salardú, Bossòst i l'Artiga de Lin.

Continuant a l'est hi trobem els itineraris vinculats als passos clandestins dels Pirineu dels milers de jueus, aviadors aliats i joves francesos que travessaven les muntanyes fugint de la persecució a què eren sotmesos a l'Europa ocupada pels nazis. Entre aquests itineraris hi ha el Camí de la Llibertat, que connecta Sort amb Saint-Girons pel Port de Salau, al Parc Natural de l'Alt Pirineu (Pallars Sobirà). Des del 2015, a més, la Diputació de Lleida ha senyalitzat, sota el projecte Perseguits i Salvats, més de trenta espais de memòria sobre el pas de jueus pels Pirineus lleidatans, repartits en sis rutes a la Vall d'Aran, al Pallars Sobirà, a l'Alt Urgell i a la Cerdanya.

Al Berguedà hi ha la ruta del Maquis, que segueix el sender de gran recorregut GR-179, una ruta històrica per fer a peu o en bicicleta documentada pel Centre d'Estudis Josep Ester i Borràs, de Berga, i per la Unió de Grups Excursionistes Llibertaris (UGEL), de Manresa. Aquest itinerari transcorre les zones de pas i d'actuació de la guerrilla rural o Maquis llibertari per les comarques del Bages i Berguedà cap a la frontera francesa. En relació amb el Maquis comunista, entre 2020 i 2022 també s'han creat dos itineraris sobre les seves rutes clandestines d'entrada i sortida entre el Vallespir, el Ripollès i la Garrotxa a iniciativa de l'Amical Antics Guerrillers de Catalunya i l'Associació Catalana d'Expresos Polítics del Franquisme.

Pel que fa a les rutes vinculades més estrictament a l'exili republicà, cal esmentar les del Ripollès i la Garrotxa —entre la Vall de Camprodon i Prats de Molló, entre Beget i la Menera, i la de Sadernes (Montagut i Oix) a Sant Llorenç de Cerdans— i les de l'Empordà (Retirada i Camins de l'Exili), que passen per Maçanet, Agullana, la Vajol, la Jonquera i Portbou. A més, cal ressaltar la ruta Walter Benjamin, que va de Banyuls de la Marenda a Portbou, seguida per una ruta urbana que té com a punt culminant l'escultura *Passatges*, de Dani Karavan (Tel-Aviv, 1930–2021), dedicada al filòsof i crític berlinès exiliat Walter Benjamin (Berlín, 1892 – Portbou, 1940) i inaugurada el 1994 al cementiri de la localitat.

El gros dels espais memorialistes el formen el centenar de punts informatius o llocs de la memòria vinculats a l'exili o a episodis de l'ocupació franquista de Catalunya, tot i que també hi ha espais sense senyalització o bé espais de memòria d'origen franquista. La majoria han estat senyalitzats o posats en valor en diferents moments entre 1939 i l'actualitat a iniciativa d'associacions memorialistes, familiars dels protagonistes dels esdeveniments històrics, ajuntaments, institucions culturals i consells comarcals, sovint gràcies a l'impuls d'ajuts econòmics, del Memorial Democràtic i de la Direcció General de Memòria Democràtica.

Des de la creació del Memorial, es va usar el concepte i la marca d'"espai de memòria" per unificar, en l'àmbit català, tots els punts senyalitzats amb uns formats, colors i tipus de senyalització estandarditzats, i per fomentar la creació d'una única xarxa que identifiqués els diferents espais vinculats a la República, la Guerra Civil, l'exili, la deportació, la resistència, la lluita antifranquista o la Transició democràtica.

Aquests espais memorialistes són de diferents tipologies; es poden distingir per les etapes històriques amb què estan relacionats o pel tipus d'indret on se situen. En aquest sentit, n'hi ha dins de cementiris o bé en espais públics, per tenir una major visibilitat; n'hi ha, també, en passos de frontera, en dipòsits de patrimoni artístic i econòmic durant la Retirada del 1939 i en espais clandestins de pas dels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial. Estan dedicats tant a persones mortes durant la guerra, exiliades o deportades als camps nazis com a l'activitat dels lluitadors antifranquistes, els maquis. En relació amb el Maquis, cal destacar els espais memorialistes vinculats als llocs de naixement o mort dels seus membres, a rutes clandestines o a emboscades de les forces de l'ordre franquistes que van acabar amb morts, com la que hi va haver a Espolla el 1949, o bé a Maçanet de Cabrenys el 1950. En ambdós cementiris municipals, les famílies i les associacions van establir espais memorialistes i de record, sobretot a partir dels anys vuitanta i noranta del segle xx; també han estat senyalitzats recentment per l'Administració pública, amb l'ajut de la Direcció General de Memòria Democràtica i del Memorial Democràtic.

Pel que fa als espais memorialistes sobre la deportació, estan vinculats a l'Amical de Mauthausen (i a les altres associacions memorialistes de familiars de deportats que han anat sorgint durant els darrers anys, com

les amicals de Ravensbrück, Dachau o Neuengamme), que, amb el suport dels ajuntaments, a partir dels anys vuitanta del segle xx han visibilitzat, recordat, commemorat i donat a conèixer la deportació republicana en cementiris i altres espais públics. Darrerament, seguint el projecte de les *stolpersteine* (“pedres per ensopegar-hi”, en alemany), col·locades al terra dels carrers i creades originàriament el 1996 per l'artista alemany Gunter Demnig (Berlín, 1947) per recordar les persones deportades als camps nazis, s'han instal·lat més de 400 llambordes memorials sobre la deportació republicana. La primera població (de Catalunya i de tot l'Estat espanyol) on es va posar per primer cop aquest tipus de llamborda, el 2015, és Navàs, i la ciutat catalana on n'hi ha més és Sabadell. Es tracta d'un projecte que relaciona art i memòria, i que gestiona el Memorial Democràtic a iniciativa d'ajuntaments, associacions o institucions de l'àmbit educatiu. Cada *stolpersteine* ret homenatge a una víctima del nacionalsocialisme. D'aquesta manera, es pretén mantenir viva la memòria de tots els diferents col·lectius —jueus, gitanos (sintis i roms), LGTBI, dissidents polítics, testimonis de Jehovà i persones amb discapacitat— que van ser perseguits o assassinats a Europa entre els anys 1933 i 1945 pel règim nazi i pels seus col·laboradors, motiu pel qual s'hi han inclòs, també a Catalunya, els milers de republicans exiliats a França i deportats als camps nazis.

D'altra banda, hi ha un grup de monòlits i espais de memòria que recorren episodis de violència a la rereguarda republicana. En trobem alguns exponents al santuari de Santa Maria del Collell (Sant Miquel de Campmajor), on el personal republicà de la presó allà establerta va assassinar quaranta-vuit persones el 30 de gener de 1939, i al barranc de Can Tretze (Pont de Molins), on membres de les tropes republicanes van assassinar quaranta-dues persones el 7 de febrer de 1939. També en són una mostra el memorial franquista de Portbou (coll dels Belitres), dedicat a l'ocupació de la població per la Quarta Divisió de Navarra, o el de Garriguella, dedicat a un aviador de la Legió Còndor mort en el darrer combat aeri de la guerra a l'Empordà, el dia 5 de febrer de 1939.

Per concloure, també cal tenir en compte tres interessants memorials de l'exili republicà. El primer és el monument a Lluís Companys al coll de Manrella (Agullana – la Vajol), construït el 1981 amb la participació dels ajuntaments de la Vajol i Agullana, i del senador republicà Josep Rahola i

d'Espona (Barcelona, 1918). El segon és el *Monument a l'exili* (2000), obra dels escultors Joan Garcia-Codina i Lola Reyes erigida a la Vajol, a l'antic camí d'Agullana. L'últim és el memorial de l'exili del coll de Belitres (Portbou), inaugurat el 2009 a iniciativa de la Generalitat de Catalunya, amb la col·laboració dels ajuntaments de Portbou i Cervera de la Marenda; inclou senyalitzacions basades en fotografies històriques que l'artista Manuel Moros (París, 1898 – Banyuls de la Marenda, 1975) va prendre durant la Retirada.

Espais de memòria a Occitània (Llenguadoc-Rosselló i Migdia-Pirineus)

A l'Estat francès s'ha establert una dinàmica molt diferent a l'hora de normalitzar polítiques públiques de memòria per reivindicar els valors democràtics i republicans, sobretot arran del determinant desenllaç de la Segona Guerra Mundial i la derrota de les forces de l'Eix, pels quals es va fer hegemònic el discurs de la França resistent a l'ocupant alemany. Seguint la definició dels conceptes vinculats a la història, a la memòria i a la identitat que dona *Les lieux de mémoire*, una obra col·lectiva en tres volums publicada sota la direcció de Pierre Nora (París, 1931) entre 1984 i 1992, els espais de memòria són monuments, llocs o símbols —materials o immaterials— que participen en la constitució de la identitat col·lectiva. Alguns fan referència a esdeveniments significatius del passat, molt sovint ocorreguts en un context dramàtic, la memòria dels quals la comunitat ha escollit conservar. En aquest sentit, molts dels espais de memòria francesos estan vinculats a la deportació als camps nazis, en el context de col·laboracionisme d'una part important de la societat francesa durant l'ocupació alemanya (1940–1944), entre els quals hi ha el Memorial del Camp de Ribesaltes, el Memorial del Camp de Vernet, la Maison des Mémoires La Mounière, vinculat al camp de Sètfont, i el Museu de la Memòria de Portèth de Garona, lligat al camp de Récébédou.

Així doncs, malgrat que a França aquestes polítiques públiques de memòria es remunten al 1945, amb el final de la guerra, i se centren sobretot en la participació d'exiliats espanyols en la Resistència i en la deportació als camps nazis des de sòl francès, al sud del país, igual que a Catalunya, també ha estat durant aquests darrers vint anys quan s'ha desenvolupat

una gran activitat memorialista i de potenciació d'espais i centres d'interpretació sobre l'exili republicà i sobre la participació catalana i espanyola en la Segona Guerra Mundial. Tot i l'existència de diferents associacions memorialistes que treballen des del 1945 reivindicant la memòria dels resistents espanyols (els anomenats “guerrillers”) o dels deportats del país, és a partir del 1999 que en aquesta zona —a través de l'Amicale de Mauthausen o la FEDIP (Federación Española de Deportados e Internados Políticos Víctimas del Fascismo), amb seu a França— es pot detectar un avenç important en les polítiques memorialistes sobre l'exili, amb els actes commemoratius dels cinquanta anys de la Retirada a Argelers i amb la creació de l'Associació FFREEE (en català, Fills i Filles de Republicans Espanyols i Infants de l'Èxode).

Al repositori es poden explorar més de 250 espais de memòria a Occitània, la major part dels quals també estan senyalitzats.

Entre els centres d'interpretació hi trobem el Memorial del Camp de Ribesaltes, la Maternitat Suïssa d'Elna, el Memorial del Camp d'Argelers, la Maison des Mémoires La Mounière, a Sètfont, i el Museu de la Memòria de Portèth de Garona.

Entrada del Memorial del Camp d'Argelers. Foto: MUME

Respecte al centre d'interpretació de Ribesaltes, es va inaugurar el 2015 i és el més gran de tota l'Euroregió Pirineus Mediterrània. Està vinculat al camp de concentració de Ribesaltes, testimoni dels tres grans conflictes que França, Europa i també el nord d'Àfrica van viure en tot just tres dècades: la Guerra Civil espanyola, la Segona Guerra Mundial i la Guerra d'Algèria. Inicialment va ser construït com a centre d'entrenament militar (Camp Maréchal Joffre) entre els municipis de Ribesaltes i Salses. Oficialment obert el 14 de gener de 1941, el camp de Ribesaltes passà sota el control de les autoritats civils del règim de Vichy. Malgrat que en aquell moment estava destinat al reagrupament familiar d'espanyols, hi van ser igualment detinguts gitanos, jueus, rodamons, opositors polítics, estrangers enemics, *indesitjables* o sospitosos per a la seguretat nacional i l'ordre públic. Pensat per a una capacitat de 18.000 persones, el camp va acollir al voltant de 21.000 interns entre 1941 i 1942. Fou tancat com a camp d'internament el 22 de novembre de 1942, però reobrí com a camp militar el 1948. Fou, en conclusió, un centre d'allotjament per a estrangers no desitjats, un camp de concentració per a les poblacions víctimes de les polítiques socials i racials del règim de Vichy, un camp per a la deportació a Auschwitz-Birkenau a través de Drancy —es calcula que en van ser víctimes 2.313 persones—, una zona de trànsit per a auxiliars estrangers de l'Exèrcit francès i també un camp de reagrupament per als harkis i les seves famílies. La seva exposició permanent se centra en la història i la memòria dels republicans espanyols, dels jueus estrangers, dels gitanos, dels presoners de guerra a la fi de la Segona Guerra Mundial, dels harkis, dels presos de l'FLN, dels guineans i dels vietnamites del nord, que hi van viure habitualment en unes condicions molt dures.

Pel que fa a la Maternitat Suïssa d'Elna, estava situada als afores de la població, en un edifici construït el 1900 i mig abandonat, anomenat Château d'en Bardou. La mestra suïssa Elisabeth Eidenbenz (Wila, 1913 – Zuric, 2011) va liderar la creació d'una primera maternitat a Brullà i una segona a Elna dins el marc d'ajuda humanitària de la federació d'associacions Comitè Suís d'Ajuda als Infants d'Espanya, conegut com a Ajuda Suïssa. Aquesta iniciativa humanitària, creada el febrer del 1937 per iniciativa del pedagog i activista humanitari suís Rodolfo Olgiati (Lugano, 1905 – Berna, 1985), secretari de l'entitat pacifista Servei Civil Internacional (SCI), ja havia in-

tervingut en la Guerra Civil des del 1937, i entre 1939 i 1944 va actuar en múltiples refugis, centres d'acollida i instal·lacions sanitàries per ajudar els centenars de milers de refugiats del conflicte establerts inicialment a França. Des de la Maternitat d'Elna es va poder ajudar al naixement de 597 infants, fills de mares procedents dels camps de concentració d'Argelers, Sant Cebrià i Ribesaltes, situats només entre deu i cinquanta quilòmetres de distància de la Maternitat. L'edifici va ser posat en valor gràcies a la iniciativa de l'Ajuntament d'Elna el 2004, dos anys després de la primera visita a la població des de feia més de setanta anys d'Elisabeth Eidenbenz, localitzada per un grup de persones nascudes a la Maternitat d'Elna i convidada a tornar a l'antic edifici. Eidenbenz, a més, va ser guardonada amb la Medalla dels Justos entre les Nacions (2002).⁶ Des del 2019 l'espai acull una exposició permanent que explica l'experiència concreta de la Maternitat d'Elna dins el context d'ajuda humanitària internacional, com s'hi van salvar persones perseguides i quines dificultats de funcionament va tenir durant el Govern de Vichy i l'ocupació alemanya.

Quant al Memorial del Camp d'Argelers, és un centre d'interpretació promogut per l'Ajuntament de la localitat, amb la col·laboració de l'Associació FFREEE. Té com a origen uns primers projectes de recuperació memorialistes i diversos actes commemoratius realitzats entre 1999 i 2007, quan els ajuntaments de la Jonquera i d'Argelers van participar en un projecte conjunt per promoure i construir espais de memòria de l'exili republicà. El Memorial del Camp d'Argelers va obrir al públic el 2014 en unes instal·lacions al Château de Valmy, als afores del poble, i des del 2017 es pot visitar al centre de la població, a l'avinguda de la Libération. L'espai del memorial acull una exposició permanent —basada en una escenografia interactiva amb films, testimonis audiovisuals, documents d'arxiu, premsa històrica, fotografies i obres d'art— que representa el pas de la frontera i que té com

6 Aquest és el màxim reconeixement a qui, no sent de confessió o ascendència jueva, ha ajudat els jueus víctimes de la persecució, fonamentalment la conduïda pel règim nacionalsocialista i els seus aliats durant el període del Tercer Reich. Aquestes persones són conegudes amb el títol de Justos entre les Nacions o simplement Justos que els atorga el Memorial de Yad Vashem, la institució israeliana creada per honorar les víctimes i els herois de l'Holocaust, en nom de l'Estat d'Israel i del poble jueu, en forma d'un diploma certificant i de la Medalla dels Justos, en què s'inscriu una frase del Talmud: «Qui salva una vida, salva l'Univers sencer».

a finalitat homenatjar els refugiats republicans que fugien de la repressió franquista i que van haver d'allotjar-se, en unes condicions paupèrrimes, a la platja d'Argelers. També disposa de dues sales d'exposició temporal, una dins el mateix memorial i una altra a la Galeria Marianne, prop del centre, on es programen exposicions d'art i fotografia vinculades a la reivindicació de la memòria i la història del camp de concentració. Es calcula que, entre 1939 i 1942, hi van passar més de 160.000 homes, dones i nens, sobretot refugiats republicans, però també brigadistes internacionals, nòmades francesos, refugiats de l'Europa de l'Est i jueus estrangers.

A Sètfonts, al centre d'interpretació Maison des Mémoires La Mounière, establert a l'antiga casa del resistent i militant comunista Raymond Peyrière (Sètfonts, 1893 – Dachau, Alemanya, 1944), els visitants hi poden descobrir des del 2018 els periples de les poblacions desplaçades —espanyols, jueus, polonesos, estrangers considerats *indésirables* (“indesitjables”)— al voltant del camp de Sètfonts (anomenat Camp de Judes). Es proposa als visitants una escenografia centrada en un dispositiu multimèdia interactiu per qüestionar la història i l'actualitat d'aquests fenòmens.

El Museu de la Memòria de Portèth de Garona està vinculat al camp de concentració de Récébédou i va obrir les portes el 2003. Utilitzat a partir del 1939 com a ciutat dormitori pels obrers de la Poudrerie de Tolosa de Llenguadoc, des del 1940 va rebre refugiats del nord de França i es va transformar en un camp de concentració per a refugiats republicans espanyols i, amb l'aplicació de les lleis antijueves de l'octubre d'aquell any, per a jueus estrangers; sota el Govern de Vichy es va convertir en un camp-hospital. Molt ràpidament, les condicions de vida al camp es van deteriorar a causa de l'alimentació insuficient i la manca d'atenció mèdica. Tres combois van sortir de l'estació ferroviària de Portet-Saint-Simon cap als camps d'extermini nazis amb més de tres-cents interns de Récébédou. El camp fou tancat a finals de setembre del 1942 arran de la protesta d'un eclesiàstic. A partir de l'alliberament i el final de la guerra, el 1945, alguns republicans espanyols que havien sobreviscut al camp de concentració de Mauthausen es van instal·lar a la zona en una dotzena de barracons. Aquest espai, aprofitat de l'antic camp de Récébédou, va rebre el nom de Villa Don Quichotte, símbol de l'exili i del retorn impossible a l'Espanya franquista.

Actualment tres d'aquests centres —el de Ribesaltes, Sètfont i Portèth de Garona— són membres del Réseau des Musées et Mémoires des Conflits Contemporains (Xarxa de Museus i Memorials dels Conflictes Contemporanis), que, creat l'any 2006, aglutina espais com museus, memorials i cementiris vinculats directament als conflictes contemporanis des del 1870 fins a l'actualitat.

A banda d'aquests centres principals, n'hi ha d'altres, com la Maison du Patrimoine et de la Mémoire André Abet, de Sant Llorenç de Cerdans (Vallespir), que inclou un espai dedicat al pas de civils i militars durant la Retirada, a l'acollida de refugiats per part de l'Ajuntament i la població local i a l'habilitació de diferents espais de refugi i de camps de concentració provisionals. N'és un altre exponent el Memorial del Camp de Vernet, vinculat a aquest camp de concentració i gestionat per l'Amicale des Anciens Internés Politiques et Résistants du Camp de Concentration du Vernet d'Ariège. També podem esmentar alguns dels centres d'interpretació sobre la resistència i la deportació d'aquesta regió, com el Centre d'Histoire de la Résistance et de la Déportation, de Varilhas (Arieja); el Musée de la Résistance et du Combattant, de Montalban; el Musée Départemental de la Résistance et de la Déportation, de Tolosa de Llenguadoc; el Musée de la Déportation et de la Résistance, de Tarbes (Alts Pirineus), o el Centre Régional d'Histoire de la Résistance et de la Déportation, de Castèlnòu de Les (Erau), que tangencialment i puntualment tracten o han tractat en els seus espais, activitats o exposicions la participació republicana espanyola en la Resistència i la deportació.

La majoria d'aquests centres es van obrir al públic entre 2010 i 2020, i estan vinculats a diferents espais de memòria i itineraris senyalitzats a pocs quilòmetres.

Quant als itineraris, tot i que se'n descriu estrictament només un, el de Tolosa de Llenguadoc —el circuit de memòria «Toulouse, capitale de l'exil républicain espagnol», amb una vintena d'espais de referència per a la memòria de la Retirada, la clandestinitat, la resistència i l'activitat política de l'exili republicà, que va implicar gairebé vint mil persones—, també es poden considerar itineraris les parts senyalitzades de la ruta Walter Benjamin de Banyuls de la Marenda a la frontera de Portbou i el conjunt de senyalitzacions i espais memorials vinculats als camps de concentració

d'Argelers i Sètfont, ja que permeten un seguiment i una visita per diferents punts i espais d'interès memorialístic.

El gros dels espais de memòria de la zona occitana, més de dos-cents, són punts històrics sense senyalització, documentats pels investigadors que han format part del projecte, entre els quals s'inclouen antics camps de concentració provisionals sense una senyalització específica, com els de la Guingueta d'Ix, el Pertús, Montlluís, Enveig, la Tor de Carol o Oceja; residències i refugis, com els de Vernet, Montpeller o Argelers (Château de Valmy); colònies infantils, com la de Sijan (Château du Lac), a Aude, gestionada per la mestra i activista humanitària Ruth von Wild (Barcelona, 1912 – Thun, Suïssa, 1983), o bé antics centres d'allotjament de refugiats detectats a gairebé un centenar de poblacions de tots els departaments, a ciutats grans i també a pobles més petits.

D'antics centres d'assistència sanitària se n'hi inclouen una setantena, com centres hospitalaris provisionals i permanents de tots els departaments —com els hospitals de Perpinyà i les vil·les, termes, esglésies o hotels habilitats com a centres sanitaris—, i s'hi compten també els centres maternals, on es tenia cura d'infants i mares, com la *pouponnière* de Banyuls de la Marenda o les maternitats de Brullà i Elna. Finalment, entre els espais sense senyalitzar s'hi registren antics dipòsits d'art, com el Castell d'Aubiri (Ceret), construït el 1893 pel mateix arquitecte que va dissenyar l'edifici de la Maternitat d'Elna el 1900, Viggo Dorph-Petersen (Barfredshøj, Dinamarca, 1851 – Perpinyà, 1937),⁷ que va servir de dipòsit del patrimoni artístic evacuat per la Junta del Tesoro Artístico del Govern de la República, procedent dels diferents dipòsits de l'Empordà (Figueres, Darnius, Agullana, Peralada i la Vajol).

De la trentena de punts informatius i llocs de la memòria sobre l'exili republicà, la major part estan vinculats a camps de concentració de refugiats o dedicats a refugiats morts en terres d'administració francesa. Aquests han estat posats en valor en diferents moments entre 1939 i l'actualitat a iniciativa d'associacions memorialistes, ajuntaments i institucions culturals.

7 Viggo Dorph-Petersen fou un arquitecte d'origen danès instal·lat en la Catalunya Nord. D'estil modernista, va esdevenir un arquitecte de referència de la burgesia del Rosselló de l'època i va deixar una àmplia obra repartida per tot el territori. Com que el Castell d'Aubiri el va construir per a la família Bardou, també era conegut com a Château Bardou, igual que l'edifici que va allotjar la Maternitat d'Elna.

Hi ha diferents tipus de senyalització segons el tipus d'espai: escultures memorials, panells explicatius, monòlits o memorials vinculats a antics cementiris i camps de concentració.

Entre aquests antics camps de concentració que han estat senyalitzats com a espais de memòria de la Retirada s'hi inclouen els memorials dels camps de concentració provisionals —com el de Prats de Molló, Sant Llorenç de Cerdans, Arles, els Banys d'Arles o el Voló— i els memorials dels camps de concentració permanents —com el d'Argelers, Sant Cebrià, el Barcarès, Ribesaltes, Vernet, Sètfont, Portèth de Garona, Agde, Bram, Riucròs i Coisan, a més del camp dels Haras de Perpinyà i el de Montoliu. Vinculats a alguns d'aquests memorials, trobem espais de memòria a cementiris o a fosses comunes on van morir els refugiats, com a la del cementiri de l'oest de Perpinyà, vinculada als refugiats morts als hospitals de la ciutat procedents dels camps de concentració. Aquesta fossa comuna ha estat recentment senyalitzada com a espai de memòria de la Retirada per part de diverses associacions culturals nord-catalanes gràcies a la recerca dels historiadors Jordi Oliva, Noemí Riudor i Martí Picas.

Memorial del cementiri del camp de Vernet. Foto: MUME

A Argelers hi podem trobar el conjunt de memorials de la platja i de l'anomenat “cementiri dels espanyols”. A Sant Cebrià hi ha un memorial al cementiri municipal, un a l'antic cementiri del camp i un altre, inaugurat el 2019, que representa un dels pilars de l'antiga entrada del camp. A Ribesaltes encara es conserven desenes de les antigues barraques del camp, repartides en diferents illots, dels quals un va ser l'escollit per construir-hi el memorial i instal·lar-hi un espai amb diversos monòlits commemoratius. Al Barcarès hi ha dos memorials, un dedicat als estrangers allistats als Regiments de Marxa dels Voluntaris Estrangers, amb tres columnes, i l'escultura *Porta de la llibertat*, inaugurada el 2019. A Vernet hi ha un cementiri memorial i un espai memorial a l'estació, amb un vagó. A Sètfontès hi trobem un altre cementiri, rehabilitat el 1978 i dedicat als republicans espanyols, amb 81 interns morts, i també la reconstrucció d'una barraca del camp de concentració (al veïnat de Lalande), entre altres espais senyalitzats per la Maison des Mémoires La Mounière. A Portèth de Garona des del 2019 hi ha una placa memorial d'homenatge a la Retirada. A Agde s'hi troba un monument memorial des del 1989 gràcies a l'Association pour la Mémoire du Camp d'Agde. A Bram existeixen dos espais de memòria relatius a l'antic camp: el primer, del 2009, se situa als afores i, en forma de llibre obert, homenatja els interns; el segon, del 2004, és un monument de ferro forjat que vol recordar les antigues portes del camp. A més, es va crear una fossa memorial al cementiri de la població de Montréal, amb més de dos-cents morts al camp. A Riucròs també hi ha un panell memorial, renovat el 2011 i gestionat per l'associació Pour le Souvenir du Camp de Rieucros. Al camp de Coisan (Couiza-Montazels), obert el 1939, s'hi van establir uns tallers de la Industrie Chapelière Audoise, on actualment hi ha una estela memorial en homenatge al sofriment i a la dignitat de les gairebé mil dones i nens que hi van ser internats.

A Portvendres, a l'antic camp d'acollida de nens refugiats establert entre 1937 i 1939 a la Moresca, hi ha un panell memorial promogut per l'Associació FFREEE i l'Ajuntament. A Cotlliure hi trobem des del 1958 la cèlebre tomba de Machado, un dels més importants i simbòlics espais de memòria de l'exili republicà, i una placa memorial al Castell Reial de Cotlliure, que recorda el seu ús entre març i desembre del 1939 com a presó d'un miler de republicans exiliats que es consideraven extremistes polí-

Memorial del camp d'Agde. Foto: Association pour la Mémoire du Camp d'Agde

tics. A Morellàs i les Illes hi ha un memorial dedicat a les Brigades Internacionals i un altre, situat a l'Hostal dels Trabucayres, dedicat al pas dels presidents Azaña, Martínez Barrio, Companys i Aguirre. Altres memorials vinculats a espais de dol en cementiris els trobem a Prats de Molló, Enveig, el Voló i Portvendres.

D'altra banda, el repositori inclou el tipus concret de memorials que trobem en estacions ferroviàries, vinculats a l'arribada i sortida de refugiats de camps de concentració, com el de Borredon (Montalzac, Tarn i Garona) o el de Vernet.

També s'hi descriuen monòlits memorials dedicats als evadits de França, com el situat al coll de Banyuls, i sobretot als guerrillers i resistents espanyols, com el de Praiòls (Arieja) —on s'erigeix un monument d'homenatge als combatents que lluitaren contra el règim de Franco i, després durant l'exili, contra la invasió militar de Hitler, creat per l'artista andalús exiliat Manolo Valiente—, o els de Pòrtas o Lo Vigan (Gard).

Un altre tipus de memorial són els monòlits, plaques i recordatoris memorials dedicats a l'exili, com els de Cervera, el Voló, Costoja, el coll d'Ares (Prats de Molló) i l'estació de la Tor de Querol - Enveig, promoguts per associacions i ajuntaments amb motiu de diferents commemoracions.

Cal tenir en compte, també, la tasca d'inclusió al nomenclàtor urbà de diferents poblacions —encapçalades per Tolosa de Llenguadoc— del nom de resistents, deportats i exiliats rellevants, a iniciativa d'associacions com l'Amicale des Anciens Guérilleros Espagnols en France - Forces Françaises de l'Intérieur (AAGEF-FFI), amb seu a la ciutat occitana.

Així mateix, entre aquests memorials podem destacar les tombes i els espais dedicats a personatges il·lustres de la República espanyola i de la cultura catalana republicana, com el president Manuel Azaña Díaz (Alcalá de Henares, 1880 – Montalban, 1940), homenatjat al cementiri de Montalban; Frederica Montseny (Madrid, 1905 – Tolosa de Llenguadoc, 1994), rememorada al cementiri de Tolosa de Llenguadoc; Pau Casals (el Vendrell, 1876 – Puerto Rico, 1973), que va viure a Prada de Conflent, on hi ha diversos memorials i escultures commemoratives; Pompeu Fabra (Barcelona, 1868 – Prada de Conflent, 1948), amb un memorial al cementiri de Prada de Conflent; Lluís Companys (el Tarròs, 1882 – Barcelona, 1940), amb plaques o monuments commemoratius a Sant Cebrià i al Voló, i Antoni Rovira i Virgili (Tarragona, 1892 – Perpinyà, 1949), homenatjat al cementiri del Pertús.

D'altra banda, hi ha escultures encarregades a diferents artistes entre els anys 1980 i 2020 que recorden la Retirada o els camps i que troben a Sant Llorenç de Cerdans, el Pertús, el Barcarès, Sant Cebrià i Ribesaltes.

Finalment, pel que fa a les llambordes dedicades a la deportació —les *stolpersteine*—, a França des del 2013 se n'han instal·lat només unes dues-centes, cap de les quals a Occitània.⁸

8 Una de les raons del poc èxit d'aquest tipus de memorial, de recent implantació, sembla que té a veure amb la seva vinculació gairebé exclusiva a les víctimes jueves, amb les dificultats administratives i organitzatives, i amb la gran implantació de memorials a escala local que estan dedicats als morts de la Segona Guerra Mundial; aquests ja supleixen, en part, aquesta funció memorialística i de record de les persones deportades. Tanmateix, cal precisar que a Occitània aquestes llambordes no estan dedicades a exiliats republicans, sinó a deportats naturals o residents de la pròpia regió, i, per tant, queden fora de l'objecte del nostre estudi.

Conclusions

En relació amb Catalunya, Occitània —que, malgrat tenir més extensió (72.724 quilòmetres quadrats contra 32.108 quilòmetres quadrats), té una població menor (5,6 milions contra 7,5 milions)—, disposa de més espais de memòria identificats, cosa que podem relacionar amb el fet que aquesta zona va ser el punt de recepció dels més de 500.000 exiliats que hi van anar fugint de la dictadura franquista en diferents moments. El sud de França és on es van establir els camps de concentració provisionals i permanents previstos per a la població militar i l'Exèrcit republicà. Malgrat que la població civil formada per dones, nens, ferits i ancians va ser distribuïda per altres departaments del centre i el nord de França i que molts milers de refugiats van acabar tornant a l'Espanya franquista, van restar al país, concentrats bàsicament a la regió occitana, entre 150.000 i 200.000 refugiats. Aquests i els seus descendents es van integrar en la societat francesa i han estat els qui han participat més o menys activament en els diferents processos de reivindicació memorialista que han anat succeint-se des del 1945, ja sigui a través d'associacions memorialistes concretes o a través d'ajuntaments o institucions culturals.

Entre les dues circumscripcions s'han recollit 359 espais de memòria vinculats a l'exili republicà i, malgrat l'existència d'alguns referents i espais memorials promoguts ja des dels anys immediatament posteriors al 1939–1945, constatem que ha estat durant els darrers vint anys que s'han posat en valor la majoria dels espais de memòria de l'exili republicà.

També cal tenir en compte l'impuls que, a banda i banda de la frontera actual, han donat als espais de memòria les diferents commemoracions dels fets, és a dir, la celebració del cinquantè, seixantè, setantè, setanta-cinquè i vuitantè aniversari de l'exili. Durant els anys 1999, 2009, 2014 i 2019 van tenir lloc diversos actes commemoratius amb una important mobilització de recursos de l'Administració pública, incloent-hi la d'Occitània, els departaments, la Generalitat i el Govern d'Espanya.

L'eina digital que hem presentat en aquest article, el «Repositori d'exili (1936–1945). Cercador de la Retirada i dels camps de concentració del sud de França», unifica i aplega les principals fonts arxivístiques i espais de recerca i de memòria de l'Euroregió. Inclou i agrupa, a més, un recull

de recursos pedagògics de diferents institucions i arxius. És per això que creiem que pot esdevenir una interessant aproximació a les principals fonts patrimonials i d'estudi sobre l'exili, tant per al públic en general i les persones que vulguin introduir-se en la recerca d'aquest àmbit, com per a les qui ja en tenen nocions més o menys avançades.

Bibliografia i recursos digitals

- Andreu, Agustí, i Joan Josep Pujadas. 2011. «El turismo de memoria. La patrimonialización de la memoria histórica en Catalunya. El proyecto “Más allá de una batalla” (la batalla del Ebro, Gandesa)». Dins Llorenç Prats i Agustí Santana, coord., *Turismo y patrimonio. Entramados narrativos*, 217–287. Tenerife: Pasos Edita.
- Barba, Serge. 2009. «De la frontière aux barbelés. Les chemins de la Retirada 1939». *Bulletin Hispanique* 111: 676–679.
- Boitel, Anne. 2001. *Le camp de Rivesaltes (1941–1942)*. Perpinyà: PUP.
- Cruanyes Tor, Josep. 2019. «Diez años de políticas de memoria en Cataluña». Dins Jordi Guixé, Jesús Alonso Carballés i Ricard Conesa, coord., *Diez años de leyes y políticas de memoria (2007–2017)*, 95–105. Madrid: Catarata.
- Digón Martín, Raül. 2020. «Lleis i cultura democràtica: la regulació de les polítiques públiques de memòria». *Revista Catalana de Dret Públic* 60: 148–180.
- Font, Jordi. 2011. «El museo del exilio». *Cuadernos de Pedagogía* 417: 38–39.
- . 2013. «Un equipament amb vocació transfronterera: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME)». Dins Martina Camiade, dir., i Géraldine Caprani, coord., *Euroinstitut Catalan Transfrontalier. Recueil de conférences (2010–2012)*, 23–38. Rosselló: Balzac.
- . 2016. «Escenaris liminars, exili i memòria. Algunes reflexions des d'un museu a la (post?)frontera». Dins Enric Pujol i Queralt Solé, coord., *Una memòria compartida. Els llocs de memòria dels catalans del nord i del sud*, 93–122. Catarroja/Figueres: Afers/Mirmanda.
- . 2017. «En la periferia transfronteriza tras las huellas del exilio. El proyecto del Museo Memorial de l'Exili (MUME) diez años después». *Revista de Museología* 69: 126–142.
- Font, Josep. 2020. «La Red de Espacios de Memoria de Cataluña: origen, desarrollo y retos de gestión». *Revista de Museología* 77: 69–75.
- Gaitx, Jordi. 2020. *Itineraris de la Retirada de 1939. Museu Memorial de l'Exili*. Barcelona: Memorial Democràtic.
- González, David, i Jordi Font. 2016. «La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios». *Revista MIDAS (Museus e Estudos Interdisciplinares)* 6. <http://journals.openedition.org/midas/1030> consulta 09-01-18.

- Guixé, Jordi. 2017. «Espais i models sobre la memòria històrica. Usos públics i patrimonials». Dins Ramon Arnabat i Montserrat Duch, ed., *Polítiques memorials, fronteres i turisme de memòria*, 25–45. Perpinyà/Tarragona: PUP/URV.
- González, David, i Ferran Riera. 2018. *Girona, terra memorial. Espais de memòria i turisme a les comarques gironines*. Premi de Recerca Yvette Barbaza 2016. Girona: Patronat de Turisme Costa Brava – Pirineu de Girona / Diputació de Girona.
- Sàpiens. 2021. *Rutes de la memòria. La lluita per la llibertat a través del patrimoni català*. Suplement, *Sàpiens* 247 (juliol).
- Solé, Queralt, i Eulàlia Díaz-Ramoneda. 2021. «La recuperació de la memòria històrica al País Valencià i a Catalunya. Similituds i diferències». Dins Vicent Gabarda Cebellán, dir., *Violència, conceptualització, memòria, represió, estudis, monumentalització, exhumacions. València (1936–2020)*, 115–132. València: Diputació de València.
- Serrano, Miquel. 2019. «El MUME en la recuperació del llegat de l'exili republicà». *L'exili republicà, vuitanta anys després*, 90–93. Dossier, *Revista de Girona* 315 (juliol–agost).

Recursos digitals

- Amicale du Camp de Concentration du Vernet d'Ariège. <http://www.campduvernet.eu/>.
- Association pour le Souvenir du Camp de Rieucros (Arieja). <https://camp-rieucros.com/>.
- Association pour la Mémoire du Camp d'Agde (Erau). <https://memoirecampagde.fr/>.
- Maison des Mémoires La Mounière (Sètfonts, Tarn i Garona). <https://www.septfonds-la-mouniere.com/>.
- Maternitat Suïssa d'Elna. Ajuntament d'Elna (Rosselló). <https://ville-elne.fr/fr/rb/1227865/maternite-suisse-2>.
- Memorial de Ribesaltes (Salses, Rosselló). <https://www.memorialcampprivesaltes.eu/>.
- Memorial del Camp d'Argelers (Rosselló). <https://www.memorial-arageles.eu/fr/>.
- Museu de la Memòria (Portèth de Garona, Alta Garona). <https://www.portetgaronne.fr/le-musee-de-la-memoire/>.
- Museu Memorial de l'Exili (la Jonquera, Alt Empordà). <https://museuexili.cat/ca/>.
- Projecte «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió (1936–1945)». Fundació Carles Pi Sunyer. <https://euroregio.pisunyer.org/ca>.
- Projecte «Memòria i patrimoni de l'exili a l'Euroregió (1936–1945)». Secció «Repositori d'exili (1936–1945). Cercador de la Retirada i dels camps de concentració del sud de França. Fundació Carles Pi Sunyer. <https://euroregio.pisunyer.org/ca/cercador>.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

